מערך שיעור גמרא | מסכת ברכות, דף ב ע"א - ב ע"ב

"צֵאת הַכּוֹכָבִים": מתי מתחיל הלילה?

קהל יעד: כיתות ז'-ט' · משך: 45 דקות · נלווה: דף עבודה לתלמיד · שיעור 2 מתוך 3

נוסח המשנה והגמרא: אתר ספריא, מהדורת וויליאם דוידסון (ארמית מנוקדת, ניקוד: דיקטה). פירוש רש"י ושולחן ערוך: ספריא.

מטרות השיעור

- התלמידים יבינו למה המשנה כתבה "משעה שהכהנים נכנסים לאכול בתרומתן" ולא "משעת צאת הכוכבים", ויכירו את הביטוי "מלתא אגב אורחיה".
- התלמידים יכירו את שני הפירושים לפסוק "ובא השמש וטהר" ואת ההוכחה של רבה בר רב שילא מהלשון ומ"כדאמרי אינשי".
- התלמידים יכירו את הברייתא "סימן לדבר צאת הכוכבים" ואת הפסוקים מספר נחמיה על בוני חומת ירושלים.
- התלמידים ידעו את ההלכה למעשה: קריאת שמע של ערבית מצאת שלושה כוכבים קטנים (שולחן ערוך אורח חיים רלה, א).

מהלך השיעור בקצרה

שלב	מה עושים	זמן
1	פתיחה: איך יודעים שהגיע הלילה?	5 דקות
2	"לתני משעת צאת הכוכבים!": מלתא אגב אורחיה	12 דקות
3	"ובא השמש וטהר": שקיעה או זריחה?	13 דקות
4	הברייתא: נחמיה ובוני החומה	8 דקות
5	סיכום, הלכה למעשה ודף עבודה	7 דקות
	סה"כ	**45 דקות**

ציוד: לוח, דף עבודה לכל תלמיד, ציר הזמן של הלילה מהשיעור הקודם. אם אפשר: לוח זמנים (לוח שנה או אתר זמני היום) עם שעת צאת הכוכבים להיום.

פתיחה (5 דקות): איך יודעים שהגיע הלילה?

שואלים: **מתי בדיוק נגמר היום ומתחיל הלילה?** כשהשמש נעלמת באופק? כשחושך מוחלט? כשנדלקים פנסי הרחוב? נותנים לתלמידים להתווכח דקה.

מזכירים: במוצאי שבת מחכים ל"שלושה כוכבים" לפני הבדלה. היום נגלה מאיפה זה בא, ונראה שהגמרא לומדת את זה מפסוק בתורה, מלשון בני אדם ומסיפור על בוני חומת ירושלים.

שלב א (12 דקות): "לִתְנֵי מִשְׁעַת צֵאת הַכּוֹכָבִים!"

גמרא, ברכות ב ע"א

אָמַר מָר מִשְׁעָה שֶׁהַכֹּהֲנִים נִכְנָסִים לֶאֱכוֹל בִּתְרוּמָתָן. מִכְּדֵי כֹּהֲנִים אֵימַת קָא אָכְלִי תְּרוּמָה? — מִשְׁעַת צֵאת הַכּוֹכָבִים, לִתְנֵי: "מִשְׁעַת צֵאת הַכּוֹכָבִים"! מִלְּתָא אַגַּב אוֹרְחֵיהּ קָמַשְׁמַע לַן — כֹּהֲנִים אֵימַת קָא אָכְלִי בִּתְרוּמָה — מִשְׁעַת צֵאת הַכּוֹכָבִים. וְהָא קָמַשְׁמַע לַן דְּכַפָּרָה לָא מְעַכְּבָא. כִּדְתַנְיָא: "וּבָא הַשֶּׁמֶשׁ וְטָהֵר" — בִּיאַת שִׁמְשׁוֹ מְעַכַּבְתּוֹ מִלֶּאֱכוֹל בִּתְרוּמָה, וְאֵין כַּפָּרָתוֹ מְעַכַּבְתּוֹ מִלֶּאֱכוֹל בִּתְרוּמָה.

מתרגמים יחד: **אמר מר** = אמר החכם (כאן: המשנה). **מכדי** = הרי. הגמרא שואלת: הרי ידוע שכהנים אוכלים תרומה מצאת הכוכבים. אם כך, שהמשנה תכתוב פשוט "משעת צאת הכוכבים"! למה להסתבך עם כהנים ותרומה?

התשובה: **מלתא אגב אורחיה קמשמע לן** = המשנה מלמדת אותנו דבר נוסף "על הדרך". במשפט אחד היא מלמדת שני דברים:

1. מתי קוראים קריאת שמע של ערבית (בצאת הכוכבים).

2. מתי כהן שנטמא יכול לחזור לאכול תרומה: מיד בצאת הכוכבים, גם אם עדיין לא הביא את הקרבן שלו. זה פירוש "כפרה לא מעכבא".

רקע: יש סוגים של טומאה שבסוף תהליך הטהרה צריך גם להביא קרבן ("כפרה") ביום שאחרי. הברייתא לומדת מהפסוק "וּבָא הַשֶּׁמֶשׁ וְטָהֵר וְאַחַר יֹאכַל מִן הַקֳּדָשִׁים" (ויקרא כב, ז): השקיעה מעכבת את הכהן מלאכול תרומה, אבל הקרבן לא מעכב אותו. ברגע שהשמש שקעה והכוכבים יצאו, הוא אוכל.

דימוי לכיתה: תלמיד שעבר את כל הבחינות כבר עולה לכיתה הבאה, גם אם טקס הסיום יהיה רק בעוד שבוע. הטקס חשוב, אבל הוא לא "מעכב". כך הקרבן: הכהן יביא אותו, אבל כבר הערב מותר לו לאכול תרומה.

שלב ב (13 דקות): "ובא השמש וטהר": שקיעה או זריחה?

גמרא, ברכות ב ע"א - ב ע"ב

וּמַאי דְּהַאי "וּבָא הַשֶּׁמֶשׁ" בִּיאַת הַשֶּׁמֶשׁ, וְהַאי "וְטָהֵר" — טָהֳרַת יוֹמָא. דִּילְמָא בִּיאַת אוֹרוֹ הוּא, וּמַאי "וְטָהֵר" — טָהֳרַת גַּבְרָא?! אָמַר רַבָּה בַּר רַב שֵׁילָא: אִם כֵּן, לֵימָא קְרָא: "וְיִטְהָר", מַאי "וְטָהֵר" — טָהֳרַת יוֹמָא, כִּדְאָמְרִי אִינָשֵׁי: "אִיעֲרַב שִׁמְשָׁא וְאַדְכִּי יוֹמָא".

הגמרא שואלת: איך אנחנו יודעים שזה הפירוש של הפסוק? משרטטים על הלוח שני טורים:

	פירוש 1: "טהר יומא"	פירוש 2: "טהר גברא"
"ובא השמש"	השמש שקעה (ביאת השמש)	אור השמש בא, כלומר הזריחה של מחר ("ביאת אורו")
"וטהר"	היום "התנקה" ונגמר (טהר יומא)	האדם נטהר, אחרי שהביא את קרבנו (טהר גברא)
מתי הכהן אוכל תרומה?	הערב, בצאת הכוכבים	רק מחר, אחרי הקרבן

התשובה של רבה בר רב שילא: אם הפסוק התכוון שהאדם ייטהר, היה צריך לכתוב "וְיִטְהָר" (הוא ייטהר, בעתיד). המילה "וְטָהֵר" מתארת את היום, כמו שאנשים אומרים בארמית: **"אִיעֲרַב שִׁמְשָׁא וְאַדַּכִי יוֹמָא"**, השמש שקעה והיום "התנקה". רש"י: "אדכי – לשון עבר נתפנה מן העולם השמש".

שאלה לכיתה: איך אפשר להוכיח פירוש של פסוק ממה שאנשים אומרים ברחוב? (התורה כתובה בשפת בני אדם, והלשון המדוברת עוזרת להבין אותה.)

> גמרא, ברכות ב ע"ב
>
> בְּמַעֲרָבָא, הָא דְּרַבָּה בַּר רַב שֵׁילָא לָא שְׁמִיעַ לְהוּ, וּבְעוֹ לַהּ מִינַּיְיהוּ: הַאי "וּבָא הַשֶּׁמֶשׁ" בִּיאַת שִׁמְשׁוֹ הוּא, וּמַאי "וְטָהֵר" — טָהֵר יוֹמָא, אוֹ דִילְמָא בִּיאַת אוֹרוֹ הוּא, וּמַאי "וְטָהֵר" — טָהֵר גַּבְרָא. וַהֲדַר פָּשְׁטוּ לַהּ מִבָּרַיְיתָא. מִדְּקָתָנֵי בְּבָרַיְיתָא, סִימָן לַדָּבָר — צֵאת הַכּוֹכָבִים. שְׁמַע מִינַּהּ — בִּיאַת שִׁמְשׁוֹ הוּא, וּמַאי "וְטָהֵר" — טָהֵר יוֹמָא.

במערבא = בארץ ישראל (שנמצאת מערבית לבבל). שם לא שמעו את ההוכחה של רבה בר רב שילא, ונשארו עם אותה שאלה. הם פתרו אותה ("פשטו לה") מברייתא: אם הסימן לאכילת התרומה הוא צאת הכוכבים, סימן שמדובר בשקיעה של אותו ערב, ולא בזריחה של מחר.

> **טיפ למורה:** כדאי לסמן עם התלמידים את המבנה: **שאלה** ("וממאי"), **אפשרות אחרת** ("דילמא"), **הוכחה 1** (רבה בר רב שילא, מהלשון), **הוכחה 2** (במערבא, מהברייתא). שתי דרכים שונות מגיעות לאותה מסקנה.

שלב ג (8 דקות): הברייתא, נחמיה ובוני החומה

> ברייתא, ברכות ב ע"ב
>
> מֵאֵימָתַי מַתְחִילִין לִקְרוֹת קְרִיאַת שְׁמַע בְּעַרְבִית — מִשָּׁעָה שֶׁבְּנֵי אָדָם נִכְנָסִין לֶאֱכוֹל פִּתָּן בְּעַרְבֵי שַׁבָּתוֹת, דִּבְרֵי רַבִּי מֵאִיר. וַחֲכָמִים אוֹמְרִים: מִשָּׁעָה שֶׁהַכֹּהֲנִים זָכְאִין לֶאֱכוֹל בִּתְרוּמָתָן. סִימָן לַדָּבָר: צֵאת הַכּוֹכָבִים. וְאַף עַל פִּי שֶׁאֵין רְאָיָה לַדָּבָר, זֵכֶר לַדָּבָר, שֶׁנֶּאֱמַר: "וַאֲנַחְנוּ עֹשִׂים בַּמְּלָאכָה וְחֶצְיָם מַחֲזִיקִים בָּרְמָחִים מֵעֲלוֹת הַשַּׁחַר עַד צֵאת הַכּוֹכָבִים", וְאוֹמֵר: "וְהָיוּ לָנוּ הַלַּיְלָה מְשָׁמָר וְהַיּוֹם מְלָאכָה". מַאי "וְאוֹמֵר"? וְכִי תֵּימָא מִכִּי עָרְבָא שִׁמְשָׁא, לֵילְיָא הוּא, וְאִינְהוּ דְּמַחְשְׁכִי וּמַקְדְּמִי, תָּא שְׁמַע "וְהָיוּ לָנוּ הַלַּיְלָה מְשָׁמָר וְהַיּוֹם מְלָאכָה".

מספרים בקצרה: בימי נחמיה, אחרי שיבת ציון מבבל, היהודים בנו מחדש את חומת ירושלים. אויבים איימו לתקוף, ולכן חצי מהאנשים בנו וחצי החזיקו נשק ושמרו, "מעלות השחר עד צאת הכוכבים". הפסוק מראה שיום העבודה נמשך עד צאת הכוכבים. הברייתא מדגישה שזה "זכר לדבר", רמז ולא ראיה גמורה.

מאי "ואומר"? למה צריך פסוק שני? אולי הלילה מתחיל כבר בשקיעה, והבונים פשוט עבדו שעות נוספות: נשארו מאוחר ("מחשכי") והקדימו בבוקר ("מקדמי")? לכן מביאים את הפסוק השני: "והיו לנו הלילה משמר והיום מלאכה": כל זמן העבודה נקרא "יום". רש"י: "אלמא האי דעבר מעלות השחר עד צאת הכוכבים יממא הוא".

סיכום והלכה למעשה (7 דקות)

> שולחן ערוך, אורח חיים, סימן רלה, סעיף א
>
> זמן קריאת שמע בלילה משעת יציאת שלשה ככבים קטנים ואם הוא יום מעונן ימתין עד שיצא הספק מלבו ואם קראה קודם לכן חוזר וקורא אותה בלא ברכות ואם הצבור מקדימים לקרות ק"ש מבעוד יום יקרא עמהם ק"ש וברכותיה ויתפלל עמהם וכשמגיע זמן קורא ק"ש בלא ברכות:

בשורה התחתונה: קריאת שמע של ערבית מצאת שלושה כוכבים קטנים. מי שקרא לפני כן (למשל כשהציבור מתפלל ערבית מוקדם), חוזר וקורא אחרי צאת הכוכבים בלי ברכות. רש"י (ב ע"א, ד"ה עד סוף האשמורה) מוסיף: "ובקריאת פרשה ראשונה שאדם קורא על מטתו יצא".

מראים לתלמידים את שעת צאת הכוכבים בלוח להיום, ושואלים: מי מתפלל ערבית לפני השעה הזאת? מה הוא צריך לעשות? (לקרוא שוב קריאת שמע אחר כך, למשל קריאת שמע על המיטה.) מחלקים את דף העבודה.

שאלות לדיון

1. רבה בר רב שילא הוכיח את פירוש הפסוק מ"כדאמרי אינשי", ממה שאנשים אומרים. האם גם היום השפה המדוברת יכולה לעזור להבין טקסט עתיק? תנו דוגמה.
2. בוני החומה עבדו מעלות השחר עד צאת הכוכבים, ובלילה שמרו. מה זה מלמד על המסירות שלהם לבניין ירושלים?
3. למה, לדעתכם, השולחן ערוך דורש לחכות לשלושה כוכבים "קטנים", וביום מעונן לחכות "עד שיצא הספק מלבו"?

מפתח תשובות לדף העבודה

חלק א (השלמת חסר): א. צֵאת הַכּוֹכָבִים · ב. אַגַּב · ג. מְעַכְּבָא · ד. גַּבְרָא · ה. וְיִטְהַר · ו. שִׁמְשָׁא · ז. שַׁבָּתוֹת · ח. זַכָּאִין · ט. סִימָן. המילה המיותרת: חֲצוֹת.

חלק ב (טבלה): רבה בר רב שילא: "וטהר" הוא טהר יומא; ראיה: אחרת היה כתוב "ויטהר", ו"כדאמרי אינשי איערב שמשא ואדכי יומא". במערבא: גם הם הסיקו שזו השקיעה; ראיה: מהברייתא "סימן לדבר צאת הכוכבים". רבי מאיר: מתחילים משעה שבני אדם נכנסים לאכול פתם בערבי שבתות (רש"י: ממהרים, כי הכל מוכן). חכמים: משעה שהכהנים זכאים לאכול בתרומתן, וסימן לדבר צאת הכוכבים; זכר לדבר מהפסוקים בנחמיה.

חלק ג, מילון: מִכְּדֵי = הרי, הלא · לְתָנֵי = שישנה, שיכתוב במשנה · אַגַּב אוֹרְחֵיהּ = על הדרך, בדרך אגב · קָמַשְׁמַע לַן = משמיע לנו, מלמד אותנו · דְּיִלְמָא = אולי · גַּבְרָא = האיש · כְּדַאֲמְרִי אִינָשֵׁי = כמו שאומרים אנשים.

חלק ג, שאלות הבנה:

1. כדי ללמד "מלתא אגב אורחיה", דבר נוסף על הדרך: מתי כהנים אוכלים תרומה (בצאת הכוכבים), ושהכפרה (הקרבן) לא מעכבת אותם.
2. כהן שצריך להביא קרבן כדי להשלים את טהרתו, מותר לו לאכול תרומה כבר בערב, בצאת הכוכבים, עוד לפני שהביא את הקרבן.
3. פירוש 1: "ובא השמש" = השקיעה, "וטהר" = טהר יומא (היום נגמר). פירוש 2: "ובא השמש" = ביאת אורו (הזריחה מחר), "וטהר" = טהר גברא (האדם נטהר אחרי הקרבן).
4. אם הכוונה לאדם, היה כתוב "ויטהר". וגם אנשים אומרים "איערב שמשא ואדכי יומא": השמש שקעה והיום התנקה.
5. הפסוק מראה שכל זמן העבודה, מעלות השחר עד צאת הכוכבים, נקרא "יום", ושהלילה (זמן המשמר) מתחיל רק בצאת הכוכבים.

חלק ד: תשובה פתוחה. מחפשים: הבנה שבוני החומה עבדו קשה בתנאים מסוכנים, ודוגמה אישית מנומקת.